

”ממגדל נוצרים עד עיר מבצר”

מבצרים ומצודות בצפון הארץ
מהכנענים ועד צה”ל

”From Watch Tower to Fortified City”

Forts and Fortresses in Northern Israel
from the Canaanites to the IDF

עורך מרדכי אביעם

Editor Mordechai Aviam

ארץ הגליל 3

Land of Galilee 3

המכללה האקדמית כנרת
המכון לארכיאולוגיה גלילית

אוסטרקון

תוכן עניינים

5

הקדמה / מרדכי אביעם

שער ראשון: כנענים וישראלים

- 11 נהרייה ומצד עין טמיר – שני מבנים מבוצרים מתקופת הברונזה התיכונה בגליל המערבי / נמרוד גצוב
21 מצודה מתקופת הברונזה התיכונה 1 בקריית שמונה / יובל גדות ואסף יסעור-לנדאו
31 חורבת ראש זית והר אדיר – מצד ומצודה פניקיים בגליל / צבי גל
41 חר' אבו מודוואר – מצד מתקופת הברזל 2א' בגליל התחתון / נורית פייג

שער שני: נוכרים ויהודים

- 55 מצודת אספקה בנחל תות מימי כיבוש הלבנט על ידי אלכסנדר מוקדון / ירדנה אלכסנדר
65 המכלול המבוצר בחורבת עלק שברמת הנדיב – הערכה מחודשת / יותם טפר ואורית פלג-ברקת
75 מצדיות שמירה הלניסטיות בתחום היפוס-סוסיתא / צבי אורי מעוז
87 מצודות מן התקופה ההלניסטית בעורפה של עכו-פתולמאס / מרדכי אביעם
93 המצודה בחורבת תפן / רפאל פרנקל ונמרוד גצוב
101 מצודת קרן נפתלי / מרדכי אביעם
113 הארכיטקטורה הצבאית של אנטיוכיה-היפוס (סוסיתא) בתקופה הרומית / מיכאל איזנברג
131 המתחם המבוצר בראש הר ניתאי / בנימין ארובס, עוזי ליבנר ואורי דוידוביץ'

שער שלישי: נוצרים ומוסלמים

- 145 מבצר מונפורט לאור המחקר והחפירות החדשים / אדריאן בועז
157 מבצר נמרוד / משה הרטל
עת למלחמה ולביצור: מבצר המערות בארבל וביצורים אחרים בצפון הארץ
בשנים 1602–1624 / מוסטפא עבאסי

שער רביעי: המנדט ומדינת ישראל

- 187 מצודות הגבול והפילבוקסים במערכת גדר הצפון בתקופת המנדט הערבי / גד קרויזר
197 גילוייה מחדש של משטרת מעלות-תרשיחא / שי רהן
207 הערכות צה"ל בגבול ירדן במהלך מלחמת ההתשה 1967–1970 / זאב דרורי

נספחים

- 221 סיור במבצר יחיעם / מרדכי אביעם
225 סיור במבצר נמרוד / משה הרטל
234 מבצרים, מצודות ומצדים בצפון הארץ (טבלה)

הארכיטקטורה הצבאית של אנטיוכיה-היפוס (סוסיתא) בתקופה הרומית

מיכאל איזנברג

הקדמה

לחומות העיר בתקופות שונות, לרבות התקופות ההלניסטית והרומית, נודעה חשיבות פולחנית וסמלית בנוסף להיבטים ההגנתיים. שטח העיר המוקף חומות היה נתון להגנת האלים וסימל את עצמאותה של העיר כיישות המבודדת מסביבתה באופן מלאכותי. מערכות הביצור העירוניות הן ממפעלי הבנייה הגדולים ביותר שידעו הפוליים היווניות והן חלק בל ייפרד מן התכנון העירוני. על כן יש לשער כי עם ייסודה של אנטיוכיה-היפוס (Antiochia Hippos) על הר סוסיתא, אי שם באמצע המאה ה-2 לפנה"ס, נתנו מתכנניה את הדעת גם לסוגיה זו. סביר להניח שעל רמתו של הר סוסיתא הוקמה מצודה תלמית במאה ה-3 לפנה"ס, שהוחלפה במצודה סלבקית לאחר קרב פניון (199 לפנה"ס לערך), עת עבר המרחב הארץ ישראלי לידי הממלכה האנטיוכית. כמחצית המאה לאחר מכן נוסדה העיר היפוס, נושאת את שמה של השושלת המייסדת. היעדרן הכמעט מוחלט של מערכות ביצור עירוניות בתקופות ההלניסטית והרומית הקדומה במרחב, היה מבין הסיבות העיקריות להתמקדותה של משלחת החפירות לסוסיתא בביצור העיר מתקופות אלה.¹ המטרה הייתה לאתר לא רק את חומות העיר, אלא גם את השערים, המגדלים, השערים המשניים ומערכות הביצור החיצוניות וההיקפיות. כל אלה נכללים במושג הרחב של 'ארכיטקטורה צבאית'.

ביצורי הדקפוליס

סוסיתא נודעה כאחת מערי הדקפוליס (Regio Decapolitana) ובדומה למרבית הערים במרחב גיאוגרפי-תרבותי זה נהנתה מתרבות פוליטאית הלניסטית-רומית. הדקפוליס – 'עשר ערים' – היה תחום גיאוגרפי-תרבותי שיצרו תחומן של עשר ערים, שראשיתן בתקופה ההלניסטית ושיא פריחתן בתקופה הרומית. הצפונות ביותר ומנותקת במידת מה מן הגוש היא דמשק, הדרומית ביותר היא פילדלפיה (רבת-עמון), המזרחית היא קנתה (קנוואת), ניסה-סקיתופוליס (בית-שאן), הגדולה מבין ערי הגוש, היא היחידה ממערב לירדן ומצפון לה, מזרחית לכנרת, נמצאת היפוס (סוסיתא). המידע ההיסטורי הקדום ביותר על אודות המרחב הזה מופיע בכתביו של פליניוס (Historia Naturalis V, 74) ולמונח הגיאוגרפי הייתה כנראה זיקה ישירה לסדר החדש במרחב הארץ ישראל-סורי, שנוצר בעקבות כיבושיו של פומפיוס בשנת 63 לפנה"ס. ערי הדקפוליס נהנו מאוטונומיה גבוהה יחסית מידי השלטון שראה בהן בנות ברית ותרבויות שותפות במרחב שאוכלוסייתו שמית בעיקרה (Parker 1975; Dvorjetski 2013: 47–52). תורת הביצור באבן לא הייתה חדשה לערי המרחב ועם התפשטותו של השלטון הרומי החל במאה ה-1 לפנה"ס חלו בה שינויים מועטים בלבד שעיקרם אימוץ שיטות בנייה חדשות, ושימוש מרובה בחומרי מליטה ובקמרונות. ערי הדקפוליס שימרו את מערכות הביצורים מהתקופה ההלניסטית ובמהלך התקופה הרומית הקדומה התאימו אותן לצרכי העיר, ובעיקר לקצב התפשטותה. אולם, בד בבד עם התפשטותו של 'השלום הרומי' במרחב בתקופה הרומית הקדומה, נוצרה תופעה חריגה וחדשה לחלוטין – עיר בלתי בצורה. הדוגמאות המובהקות לתופעה זו הן בית שאן

¹ החפירות נערכו מטעם המכון לארכיאולוגיה ע"ש זינמן באוניברסיטת חיפה בשנים 2000–2011 בראשותם של א' סג"ל ומ' איזנברג, ומשנת 2012 ואילך בראשותו של מ' איזנברג. ברצוני להודות למכון לארכיאולוגיה על הסיוע הרב שהעניק למחקרנו, לחוקרים השותפים וכמובן למתנדבים מהארץ ומחו"ל שאפשרו את ביצוע החפירה.

מערי הדקפוליס, עיר ראשה בגולן אל מול טבריה היהודית, שנוסדו בראשית המאה ה-1 לספירה. 'השלום הרומי' היה ודאי אחד הסוכנים העיקריים לתופעה חדשה זו, שלא כאן המקום להרחיב עליה את הדיון (לסקירה רחבה ראה איזנברג 2008: 137-145).

בחירת האתר

בתורת הביצור והמצור היוונית (*Poliorketica*) נודעת חשיבות רבה לבחירתו של אתר להקמתה של עיר. בניגוד לתקופה הרומית, בה רווחת התושבים הייתה שיקול ראשון במעלה, הרי בתקופה ההלניסטית נודעה חשיבות מכרעת למיקומו של האתר ויכולתו לספק הגנה טבעית. כך, ייתכן שארכיטקט רומי לא היה בוחר בהר סוסיתא קטן המידות ונטול מקור המים להקמתה של פוליס.

העיר היפוס-סוסיתא התפתחה ודאי ממאחז צבאי סלבקי שהתקיים על גבי רמת ההר היחידה באזור זה, כ-2 ק"מ ממזרח לאגם, אשר חולש על הדרך הראשית לאורך מזרח הכנרת וסעיפה לכיוון ערי סוריה (איור 1). עמק הכנרת הפורה והדגה באגם סיפקו מקור פרנסה נוח, אשר היווה ודאי חלק ממארג השיקולים להקמתה של העיר דווקא כאן.

גובהו של ההר, כ-350 מ' מעל לאגם וכ-200 מ' מעל לגאיות, מקנה שליטה על סביבתו (איורים 2-4). רמת ההר צרה וארוכה, כ-550 מ' בציר מזרח-מערב ורוחבה בין 50 ל-220 מ' בציר צפון-דרום. ההר מוקף מצוקי בזלת תלולים ומנותק מסביבתו על ידי שלושה נחלים (איור 1): מדרום נחל סוסיתא (ואדי ג'מוסייה), מצפון נחל עין-גב (ואדי פיק) וממזרח לאוכף ולהר חותר 'נחל נועה' (נחל ללא שם במפות, שכונה כך על-ידינו). בצד מערב המדרון מתון מעט יותר ואפשר לקדמונים את סלילתה של 'דרך נחש' אל רמת ההר (איור 3). רק במקום אחד, בצד הדרומי-מזרחי, אין ההר מנותק מסביבתו. במקום זה קיים אוכף טבעי שמחבר את ההר אל רמת הגולן (איור 5). אך טבעי שאוכף זה נבחר לסלילתה של הדרך הראשית אל ההר, בואכה שער העיר הראשי במזרחה.

כאמור, חסרונו העיקרי של ההר הוא היעדר כל מקור מים עליו, ואולם שלושה מעיינות נובעים לא הרחק ממנו. מעיין חרוב מדרום, מעיין פיק ממזרח ומעיין עין-גב מצפון-מזרח לו. מעיינות אלה ועשרות בורות מים ברחבי העיר שימשו כמקור אספקת המים העיקרי לעיר עד למאה ה-1 לספירה, עת נבנתה אמת המים הראשית.

(ניסה-סקיטופוליס), הגדולה בערי הדקפוליס, וטבריה היהודית שנוסדו בראשית המאה ה-1 לספירה. 'השלום הרומי' היה ודאי אחד הסוכנים העיקריים לתופעה חדשה זו, שלא כאן המקום להרחיב עליה את הדיון (לסקירה רחבה ראה איזנברג 2008: 137-145).

סוסיתא

רקע היסטוריוגרפי צבאי

מעט ידוע על אודות סוסיתא מן המקורות ההיסטוריים. כתבי יוספוס פלביוס הם מקור המידע העיקרי (מלחמות היהודים א, 156, 396; ב, 97, 459, 478; ג, 37, 542; קדמוניות היהודים י"ד, 75). סינקלוס הביזנטי (*Syncellus* 558-559: 1829) מונה את סוסיתא כחלק מכיבושיו של אלכסנדר ינאי בעבר הירדן (ככל הנראה כבר במסע הכיבושים הראשון שלו בשנת 101 לפנה"ס לערך). ראוי לציין המושג 'מושבות מקדוניות' (*apoikia*) בו משתמש סינקלוס בתארו את האתרים שנכבשו בידי ינאי. ייתכן שיש בכך רמז כי ערים/מבצרים אלה נכבשו מידי הממלכה התלמית בידי אנטיוכוס הג' עוד במהלך המלחמה הסורית החמישית (Bar-Kochva 1976: 35).

באתר לא נתגלו כל שרידי ביצור שניתן לתארכם קודם לשלהי המאה ה-2 לפנה"ס, אך בבדיקות שנערכו תחת המתחם ההלניסטי במרכז של העיר, נתגלו מספר שכבות המתוארכות למאה ה-3 לפנה"ס. כמו כן, ראויים לציין קטעים של שכבת שריפה רחבה בהיקפה במרכז ההר ובקטע חומה שנחפר על גבי המצוק הצפוני. בקטעים משכבת שריפה זו, המתוארכים לשנת 100 לפנה"ס לערך, נתגלה מטבע בודד של אלכסנדר ינאי. נדמה, כי יש לשייך שכבות שריפה אלה למסע הכיבושים וההרס של ינאי שהביא לנטישתה של העיר, בלא שנשאר חיל משמר במקום.

המרחב הארץ ישראלי-סורי נכבש בידי הגנרל הרומי פומפיוס בשנת 63 לפנה"ס לערך ומרחב הדקפוליס השתחרר לבסוף מן העול החשמונאי. כעשרים שנים מאוחר יותר החלה סוסיתא לטבוע את מטבעותיה הראשונים ואט, אט נבנו בה מבני הציבור הראשונים. רק כמאה שנים מאוחר יותר נקבעה התכנית העירונית של העיר ונבנו מרבית מבני הציבור. נראה כי בין מפעלי בנייה אלה נבנו מחדש גם מערכות הביצורים העירוניות, וחלק מן הביצורים החיצוניים (*outworks*).

נדמה כי העובדה שקורותיה של סוסיתא, עד לימי המרד הגדול בגליל, חסרים כמעט לחלוטין בתיאוריו של יוספוס, לא זכתה עד כה לתשומת לב. העיר הייתה ודאי מוכרת היטב ליוספוס לא רק כאחת

איור 1. אורתופוטו של הר סוסיתא וסביבתו, פברואר 2012 (אופק צילומי אוויר).

איור 2. הר סוסיתא, מבט מהרי הגולן.

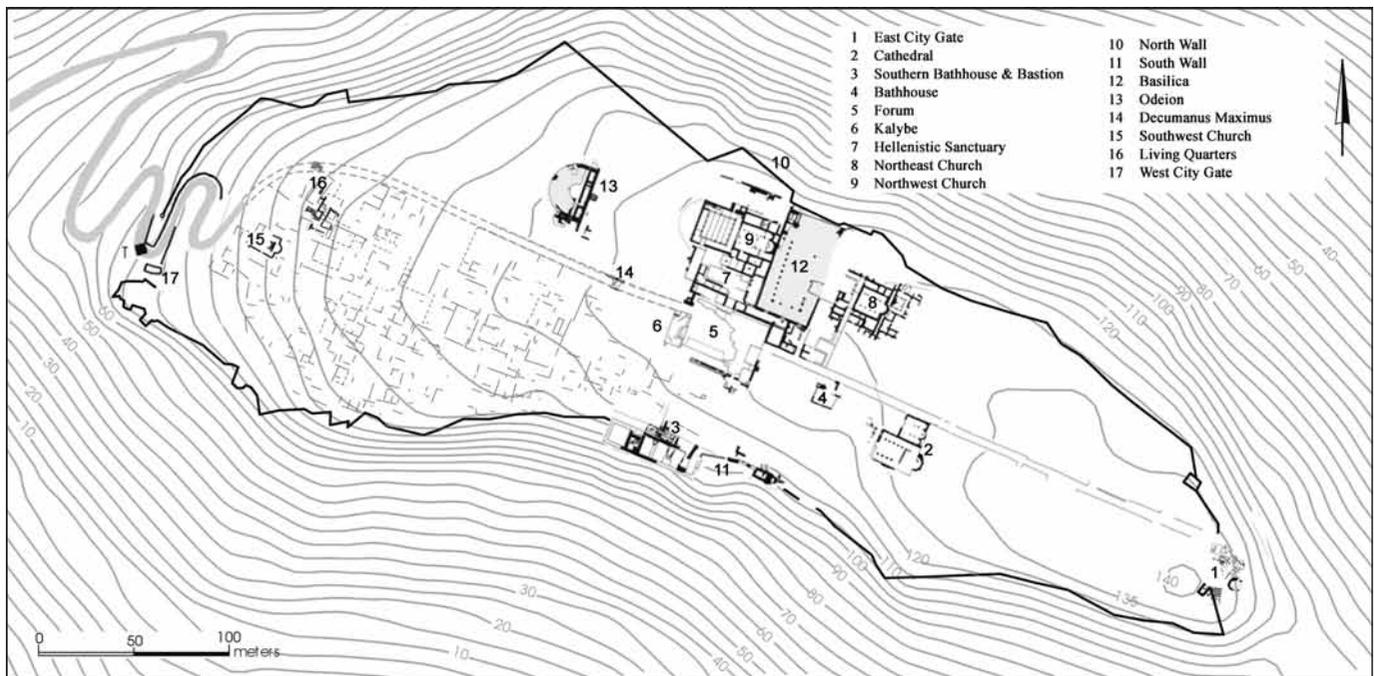
חומות העיר

חומת העיר נסקרה, תועדה ונחפרה חלקית בשנים האחרונות. החומה צמודה אל מצוקי הבזלת המעטרים את רמת ההר והיקפה הכללי הוא 1550 מ' (איור 4). במקומות רבים בהם לא שרדה החומה, נותרו תעלות יסוד חצובות שאפשרו לעקוב אחר מהלכה. חלקים נכבדים מן החומה על גבי המדרון הצפוני עדיין חבויים תחת העפר, בעוד שחלקים ארוכים יחסית ממנה חשופים לאורך המצוק הדרומי, שם ניתן להבחין בקטעים ישרים למדי המשלבים בנייה באבני גזית מגיר ובזלת (איור 6). קטעים אלה הם מאוחרים יותר בחיי העיר ושייכים לתקופה הביזנטית, ואילו קטעים קצרים הבנויים ברישול שייכים לתקופה האומאית. בתקופה זו לא מדובר בחומה, אלא בקיר תוחם של המרקם העירוני.

שתי חפירות בדיקה נערכו בתוואי החומות של המתחם ההלניסטי (איור 4); האחת במרכז של המצוק הצפוני, והשנייה במרכז המצוק הדרומי וממזרח לו. בחפירה הצפונית נחשפו חומת העיר הבנויה אבני גזית מבזלת וצמוד לה, בתוך שטח העיר, שכבות שריפה משלהי המאה ה-2 לפנה"ס (איור 7). בקטע המרכזי של המצוק הדרומי נחשפו מספר קטעי חומה המתוארכים לראשית המאה ה-1 לפנה"ס. אלה נבנו באבני גזית מבזלת בראש ופתין לסירוגין, כאשר פני האבנים עובדו ככר רדוד.

איור 3. הר סוסיתא, מבט למזרח. שימו לב ל'דרך הנחש' המערבית המעפילה אל ההר.

איור 4. סוסיתא, מפה טופוגרפית וסימון שטחי החפירה המרכזיים.

איור 5. הר סוסיתא והאוכף החובר אליו, מבט מדרום-מזרח.

איור 6. הקטע הישר והאררך ביותר של חומת העיר, לאורך המצוק הדרום-מזרחי.

איור 7. קטע החפירה המרכזי לאורך החומה הצפונית של העיר.

שכאן יש לחפש את עמדות השיגור המרכזיות של מגני ההר. יש לזכור, כי הדרך הקדומה אל השער המזרחי של העיר עברה מדרום להר בתוואי נחל סוסיתא. היה זה התוואי היחיד בו יכול היה האויב לקדם את מכוונות המצור והשיגור הכבדות שלו (קטפולטות לשיגור רמחים ובליסטראות לשיגור אבני בליסטרה). היה זה אך טבעי, כי כאן יבקשו מגני העיר להקים עמדה ראשית לעצירת כוחות המצור. מתחת לשרידי קירות מן התקופה הביזנטית ורצפתו של בית מרחץ רומי מאוחר נחשפו שרידי של הבסטיון.

עיקרה של תכנית הבסטיון הוא שני קירות מקבילים באורך של 47 מ' ובמרחק חיצון של 13 מ' זה מזה. הקיר הקדמי שימש כחומה ונבנה ממש מעל, ולעתים אף מעבר לקו המצוק הדרומי, והקיר האחורי מקביל לו. בתווך בין הקירות נבנתה סדרה של חמישה קמרונות (V-I ממערב למזרח), כאשר ממזרח לקמרון המערבי (II) נבנה מגדל (איור 9). כל המערך נשען על סלע הבזלת ובנוי אבני גזית מבזלת. התשתית של הפינה הדרומית-מערבית של המכלול לא השתמרה וכך ניתן לעמוד על שיטת הבנייה (איור 10). אבני גויל בתלכיד נועדו ליישר את סלע הבזלת הגלי, מעליהן הונחו יסודות הבסטיון – סדרה של קורות בזלת באורך של 1.8 מ'. אף אחד מהקמרונות לא שרד בשלמותו ורק קמרונות II ו-IV וכן המגדל נחפרו חלקית. הקמרונות שימשו כבסיס איתן לבניית הביצורים העליונים ועמדות עבור מכוונות השיגור

הדבר הבולט ביותר לעין בחומת העיר הוא היעדרם של מגדלים. שילוב מגדלים הבולטים מקו החומות במרווחים קצובים לצורך הגנה הדדית וכעמדות מעובות נגד האויב הצר, היו בבסיס תורת הביצור ההלניסטית-רומית. אמנם לפחות שני מגדלים רבועים זוהו בתוואי החומה ועל אלה ניתן להוסיף את הבסטיון הגדול (להלן), אך נדמה כי לא די באלה. סביר להניח, שיתרון הגובה והתוואי החד של מצוקי רמת ההר הם אלה אשר אפשרו מיעוט כה בולט במגדלים. זולת קצה קצר וישר של חומה בצד הדרומי-מזרחי, הרי כל מהלכה של חומת ההר היה בזוויות חדות ביותר, תוך מעקב אחר קו המצוקים. זיווי חד זה היווה תחליף למגדלים.

הבסטיון

הבסטיון² עמדת הגנה ראשית מעובה של מגני העיר בה הוצבו מכוונות שיגור כבדות, נבנה על גבי המצוק הדרומי, כ-50 מ' מדרום לפורום (איורים 4, 8). מיקומה של החפירה המרכזית דווקא כאן אינו יד המקרה. בחינת תצלומי אוויר של חיל האוויר המלכותי הבריטי (1945), סקר אווירי ורגלי ולבסוף ניתוח טופוגרפי ואסטרטגי של המקום, הביאו למסקנה כי ייתכן

² המונח בסטיון מקורו בצרפתית במאה ה-16 לספירה; השימוש בו נועד תחילה להגדיר עמדות ארטילריה, אך במחקר המודרני נעשה שימוש במונח גם להגדרת עמדות צבא מעובות. יש להגדיר בסטיון כעמדת הגנה מעובה הגדולה במידותיה ממגדל ונועדה לשאת את מכוונות השיגור של מגני העיר.

איור 8. מרכז הצוק הדרומי של ההר. שימו לב למיקום הבסטיון (מסומן בחצים) ולמכלול הבנייה מתחת וממזרח לו.

איור 9. צילום אוויר ותכנית של הבסטיון שנבנה במרכז הצוק הדרומי.

התלול, נתגלה פתח שנסתם בתקופה מאוחרת יותר. רוחב הפתח כ-4 מ' והוא הולך וצר לקראת המצוק. לא ברורה תכליתו של פתח רחב למדי הפונה מטה אל המצוק, שהרי הקמרונות נועדו ליצירת משטח איתן לביסוס ביצורי-העל. אולם, לא מן הנמנע כי אולם IV היה חלל מוגן עבור אחת ממכונות השיגור הבינוניות של העיר והפתח שימש כפתח השיגור. באולם ובפתח במידות מעין אלה ניתן להציב מכונה לשיגור אבני בליסטרה באורך של 8 מ' לפחות. מכונות מעין אלו יכלו לשגר אבנים במשקל של 40 מנים (17.5 ק"ג והן הומלצו עבור המגנים לשם עצירת מכונות המצור של האויב (ראה פילון, Poliorketika III, 67). בחפירה החלקית של האולם לא נתגלו אבני בליסטרה, אך שלוש אבנים במשקל של כ-40 מנים נתגלו בשנים האחרונות בסוסיתא ולמרגלותיה (איור 14).

טביעת קליגה. על ראש הקיר האחורי של קמרון IV וממערב לו נחשפה שכבה דקה של חומר מליטה אפור עם אבני גוויל שיצרה משטח מפולס עבור הרצפה. למרבה ההפתעה נמצאו מספר טביעות מגף שהותירו חיילי הצבא הרומי בעת שהילכו על המלט בטרם

הכבדות, אך אלה לא שרדו ורק קטעים מתשתית הרצפה שלהם השתמרו מעל קמרונות III ו-IV. בדומה ליתר חלקי הבסטיון, המגדל בנוי באבני גזית מבזלת כאשר קירותיו המזרחי והמערבי, בעובי של כ-1.6 מ', נועדו לתמוך בקירות של אולמות הקמרונות. המגדל שרד לגובה מרבי של כ-3.5 מ', אך ודאי התנשא גבוה מעל לביצורים העליונים, שנבנו מעל לקומת הקרקע של אולמות הבסטיון. במרכז הקיר הדרומי של המגדל, שהיווה למעשה חלק מן החומה, נתגלה פתח מלבני ברוחב של כ-0.5 מ' ובעומק של 1.8 מ', כאורך קורות יסודות הבזלת (איור 11). נראה שהפתח תוכנן ונבנה עם הקמת הבסטיון וכיוון שלא נתגלו כל שרידי תעלות ניקוז או טיח, נדמה שהוא שימש כפתח גיחה חבוי (*poterna*) שהיה חבוי מעיני האויב באמצעות קיר חיצון שהסתירו (איור 12).

כמחצית מחללו של קמרון IV נחפרה (רוחב פנימי 5.9 מ' ואורך מרבי 10 מ'). צמוד לקיר האחורי שרדו אבני הבסיס של הקשת ואף חלק מן האבנים במנה המקורי (איורים 9, 13). למרבה ההפתעה, בקיר הדרומי של הקמרון, ששימש גם כחומת העיר הפונה למדרון

איור 10. י' ויסקלוב בפינה הדרום-מערבית של הבסטיון. ניתן להבחין היטב בתשתית ובקורות הבזלת ששימשו כיסודות.

איור 13. אולם קמרון IV של הבסטיון.

טביעות מעין אלה נדירות. טביעת מסמרי קליגה נתגלתה על גבי אחת הלבנים בבית היוצר של הלגיון העשירי בחפירות 'בנייני האומה' בירושלים (Arubas and Goldfus 1995: 95–107). כאן שויכה הטביעה לאחד מחיילי הלגיון העשירי, עת נטל חלק בבנייתה של איליה קפיטולינה בין השנים 130–135 לספירה.³

הקליגה הייתה עשויה מכמה רצועות עור שהקיפו את הרגל וכמה שכבות עור כסוליה.⁴ מסמרי ברזל קצרים בעלי ראש רחב שננעצו בסוליה, חיברו את שכבות העור ובלטו ממנה מעט. למסמרי הברזל היו שני תפקידים עיקריים: לשמור על סוליית העור מבלייה מהירה ולמנוע החלקה. בעוד שההליכה בשטח רך הייתה נוחה למדי, הרי ההליכה על משטחים קשים ודרכים סלולות לוותה בחוסר נוחות משווע. הקליגה מתוארת לא אחת בעולם הרומי ובין הדוגמאות המפורטות

יבש, מהן אחת שלמה ואחרות חלקיות. ליתר דיוק, מדובר במספר הטבעות של מסמרי הברזל (hobnails) וסוליות קליגה (*caligae*) – המגף התקני של חיילי הצבא הרומי במאות ה-1 לפנה"ס עד ראשית המאה ה-2 לספירה, מהחייל הפשוט עד לרמת קנטוריון. הטביעה השלמה, שאורכה 24.5 ס"מ, שקועה מעט בחומר המליטה בשל משקלו של נועל המגף (איור 15). עשרים ותשעה שקעים עגולים (קוטר ממוצע של 9 מ"מ), אותם יצרו מסמרי הברזל של הקליגה, סדורים בהיקף הטביעה. חמישה שקעים נוספים סדורים במרכז ולכל אורך העקב. סדרה שלישית של חמישה שקעים נמשכת ממרכז טביעת המגף ומתעקלת אל חלקו הימני, לכיוון הבוהן. סוליית קליגה בעלת סידור מסמרים כמעט זהה לחלוטין נתגלתה בתמוזה הלונדוני (Fox 1867: lxxi–lxxxiii). סידור מסמרי הברזל בטביעה השלמה מלמד כי מדובר במגף שמאל במידה אירופאית של 40 לערך. על פי טביעות המגף, והשוני במידות וסידור המסמרים ניתן לאמוד כי אלה שייכים לשלושה אנשים לפחות שהותירו טביעתם במלט הרטוב. רק הגיוני הוא כי היו אלה הבנאים עצמם של הבסטיון.

³ מן המקורות היהודיים וכך גם מן הממצא הארכיאולוגי, עולה כי הקליגה שימשה בעת מרד בר כוכבא וכנראה גם לאחריו את החיילים הרומאיים וכן את האוכלוסייה היהודית. ראה בין היתר: Dvorjetski 2013: 58–59 ואשל תשמ"ח.
⁴ אני מעדיף להשתמש במושג מגף צבאית ולא סנדל, שכן מדובר בהנעלה הצבאית התקנית של הצבא הרומי הקדום, כאשר רצועות עור נכרכות סביב הרגל עד מתחת לברך.

הרומי במרחב במאות הראשונות לספירה. הראשון היה המרד הגדול והשני מרד בר כוכבא. זה האחרון כמעט ולא השפיע על הגליל ובוודאי לא על הערים במרחב סוסיתא, ומכאן שיתכן שהיה זה המרד הגדול בגליל ששימש כזרז לאחד מן הגדודים המוצבים בסוריה להחיש סיוע לאחת מערי הברית ולבנות מערך הגנה מרשים בסגנון הנדסי רומי מובהק. הקמת בית המרחץ הציבורי במאה ה-3 לספירה ביטלה לחלוטין את הבסטיון, שנדמה כי כבר חדל לשמש זמן רב עוד קודם לכן.

שערי העיר

מתארו הצר והארוך של ההר הביא לבנייתם של שני שערים ראשיים בלבד; האחד בקצה המערבי של הרחוב הראשי של העיר (*decumanus maximus*) והשני במזרחה (איורים 3, 4). השער המערבי נסקר ונמדד, אך טרם נחפר ונדמה כי השרידים הנראים כיום הם בני התקופה הביזנטית. לעומתו, השער המזרחי שהיה השער הראשי של העיר, מרשים יותר ונחשף כמעט במלואו.

השער הראשי של העיר ממוקם בקצה המעלה מן האוכף לכיוון הרחוב הראשי של העיר. פני השטח הסלעיים באזור צר יחסית זה של מזרח ההר ומורדותיו התלולים שימשו כמקום המתאים ביותר להקמת השער. הטופוגרפיה באזור זה הקלה על הגנת השער עצמו ואפשרה תצפית וזוויות ירי וטווח יעילים לכיוון כל העולה בדרך הראשית בואכה העיר.

אזור השער נפגע בעקבות ביצורי הסורים בשנת 1948 ולאחר מכן מעמדות צה"ל שנבנו כאן, עת שימש ההר כאחד מהמוצבים הראשיים מול הגבול הסורי עד לשנת 1967. בראשית שנות החמישים, טרם עבודות הביצורים של צה"ל, נערכה בשער חפירת הצלה בידי ע' ענתי.

תכנית השער היא א-סימטרית והדבר נעוץ במיקומם של השער ומגדליו. המרכיב העיקרי במכלול השער הוא מגדל עגול הסוכך על השער מדרום ומגדל רבוע קטן מידות מעל המצוק שמצפון למעבר השער. חלק מאומנות השער שרדו וכך ניתן היה להתחקות אחר מפתחו – 3.15 מ'. כל מרכיבי השער נבנו באבני גזית מבזלת בלבד. עיקר הבנייה יבשה, כאשר המישק בין שני פני קירות הגזית מולא חומר מליטה עם אבני גוויל. כל הקירות מבוססים על סלע הבזלת ובמספר מקומות נחצבו תעלות על מנת להניח את היסודות. המגדל הצפוני כמעט רבוע במידותיו (3.63 × 3.85 מ') ואולי יש לראות בו אומנה מעובה ולא דווקא מגדל.

איור 14. א' ירמולין מחזיק באחת מאבני הבליסטרה שהתגלו במשקל של כ-40 מנים.

איור 15. טביעת קליגה בחומר המליטה של הקיר האחורי של הבסטיון וצילום תלת ממד של העתקה.

יותר ניתן למנות את התיאורים המופיעים על גבי עמוד טריינוס ברומא.

מסגרת כרונולוגית להקמת הבסטיון. הבסטיון היה מכלול בנייה רומי קדום ייחודי ביותר. הוא מתוארך למאה ה-1 עד ראשית המאה ה-2 לספירה על סמך ממצא קירמי שהועלה מתעלות היסוד של קירותיו. אישוש למסגרת זמן זו ניתן למצוא בטביעות הקליגה אשר מאירות את הנסיבות בהן אותם בנאים נעולים בקליגה בנו את מערך ההגנה המעובה והחדש ביותר של העיר סוסיתא. ייתכן שהייתה זו קבוצת חיילים משוחררים שהגיעו לעיר מולדתם וסייעו בהקמת הבסטיון, אולם בהחלט ייתכן כי הבסטיון נבנה בידי אחת הקוהורטות או אחד מחילות העזר מסוריה בעת מצוק. שני אירועים הדירו שינה מעיני המשטר

השער הדרומית משולבת היטב במגדל העגול ונראה בעליל כי אלה נבנו בשלב בנייה אחד. אבני אומנת השער עוטרו בסיתות שוליים עדין וזיז מוחלק במרכז – אופן סיתות שכיח למדי במאות ה-1 לפנה"ס עד ה-1 לספירה (איור 16).

תכנית השער. השתמר קטע ריצוף של 8 מ"ר מרחבת השער הפנימית, שמתארה היה כנראה סגלגל (איור 17). הרחבה השתרעה מן המצוק במזרח ועד למדרגה חצובה בסלע הבזלת במערב, שהייתה ודאי מרוצפת או לפחות מטויחת, ועליה עמדו שומרי השער. ממדרגה זו הובילו ארבע מדרגות חצובות בסלע הבזלת אל משטח סלע שלא נותרו עליו כל שרידים. בסלע התוחם מדרגה זו ממערב, בסמוך למדרגות, נחצבו שתי גומחות בעלות חתך חצי-עגול. נראה, כי כאן, בסמוך לשערה המרכזי של סוסיתא, הוצבו פסלי אלילי העיר. תופעה זו אינה חריגה והיא מובחנת לדוגמה בסיליון (בחבל פאמפיליה שבאסיה הקטנה), שם נחצבו בסלע שתי גומחות חצי-עגולות במרחק של מטרים ספורים מחוץ לשער הצפוני של העיר.

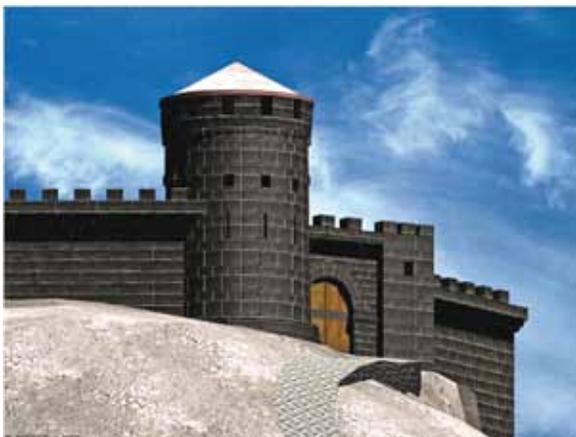
המגדל הדרומי היה המרכיב ההגנתי העיקרי בשער; הוא בנוי בחלקו אל תוך הסלע ואינו עגול לחלוטין, אלא כחמש-שישיות של עיגול (איור 16). קוטרו החיצון 8.20 מ' והפנימי 5.10 מ' ורוחב הקירות 1.65 מ' בנדבכיו התחתונים ו-1.30 מ' באלה העליונים. המגדל שרד לגובה מרבי של 2.30 מ'; רק שלושה נדבכים מעל ליסודות שרדו בקיר החיצוני החובר לאומנת השער הדרומית שחברה לחומה, ושמונה נדבכים השתמרו בכף הפנימי של המגדל. נדבכי המגדל מונחים כראשים ופתינים לסירוגין. בעוד שאבני הפן הפנימי לא הוחלקו הרי אלה החיצוניים, ששרדו סמוך למעבר השער עצמו, הוחלקו ובוניו נתנו את הדעת אף לצד העיצובי. מעל נדבכי היסוד המושתתים על סלע הבזלת, הונח נדבך של אבני גזית בבניית ראשים, ומעליו הונחו אבני גזית מעוטרות בעלות חתך חצי-עגול, שחלקן העליון עוטר בפרופיל מדורג פשוט (איור 16). מרכיב עיטורי מעין זה נראה היטב ב'שער טבריה' במערבה של נָדְרָה וכן במגדלי השער הדרומי של טבריה, שנחשפו לאחרונה מחדש (הרטל, עמוס והילמן 2010). אומנת

איור 16. המגדל העגול בשער המזרחי של העיר.

איור 17. שרידי הריצוף של רחבת השער. תן דעתך לחוליות אמת המים האחרונות ששרדו באתר.

איור 18. השער המזרחי, הצעת שחזור.

והילמן 2010)⁵, הביאו אותי למסקנה כי זמן הקמתו היה במאה ה-1 לספירה. נהוג לראות במגדלים העגולים במערכת הביצור העירונית סממן היכר מובהק של התקופה ההלניסטית. בחינת המגדלים במרחב שלנו

⁵ מבחינה מחודשת של השער הרומי בדומה של טבריה אני מגיע למסקנה כי בוניו לא ייעדו אותו כביצור כלשהו, אלא ציון לקצה תחומה של העיר בעת ייסודה ונקודת מעבר הכרחית למיסוי בצמוד לנחל והגשר שמעליו.

שני המגדלים הגנו על מעבר בודד שקורה, ככל הנראה, בקמרון חביתי. מעליו יכלו מגני העיר לצפות על שני עברי השער ולעבור לחלקיה השונים של החומה. ניתן לשחזר את גובה המגדל לכדי כ-8 מ' לפחות, שהרי היה ודאי גבוה מן החומה החוברת אליו מדרום. למגדל היו שלוש קומות ובנייתו האיתנה וקוטרו אפשרו הצבת מכונות שיגור קטנות בקומותיו העליונות (איור 18). הקומה השנייה יכלה להכיל מכונה אחת לשיגור אבנים (ballista) במשקל של כ-10 מנים (4.37 ק"ג), ובקומה השלישית ניתן היה להציב מכונות לשיגור רמחים (catapulta): שלוש מכונות באורך קליע של 2 אמות (0.92 מ') או שתי מכונות שיגור באורך קליע של 3 אמות (1.39 מ'). מכונות שיגור מעין אלה יכלו להגן על החפיר שבמרכז האוכף המרוחק מהמגדל העגול כדי 190 מ', ואף דרומה לו. מכונות השיגור הכבדות יותר הוצבו ודאי על משטחי ירי בבסיס החומה, שכן היה די בגובה של רמת ההר עצמה.

תיארוך השער. מבנה השער סבל הרס בעקבות הפעילות הצבאית המודרנית באזור. למרות שעיקר הממצא מתוך פנים המגדל תוארך למאה ה-1 לספירה, הרי מיעוטו מן המאה ה-4 לספירה. אופי בניית המגדל, מרכיבי עיטורו והדמיון הרב למגדלים העגולים ב'שער טבריה' בגדרה והשער הדרומי של טבריה (הרטל, עמוס

מעלה כי הם סממן בנייה מובהק דווקא לתקופתו של הורדוס ושושלתו.

מערכות הגנה חיצוניות (Outworks)

למרות שטחה המצומצם יחסית של רמת הר סוסיתא, ניתוקה הכמעט מוחלט מסביבתה והיותה מוקפת בעטרת מצוקים ומדרונות תלולים, החליטו תושביה להקים מערכות הגנה גם מחוץ לחומות העיר. קטעי קירות קצרים הובחנו במורדות הצפוניים ובעיקר באלה הדרומיים של ההר (איור 8). קירות אלה נועדו להתגבר על 'שטחים מתים' בתצפית ובירי שיצרו זיזי סלע שעלולים היו לשמש מקלט לאויב.

במרכז האוכף הטבעי, שנחצב ויושר כדי לשמש כמכשול, נחצב חפיר בסלע הגיר הרך (ורחב מרבי 8 מ' ועומק 4 מ'; איור 19). גשר עץ גישר ודאי עליו ושימש בימי שגרה את ההולכים בדרך הראשית בואכה השער המזרחי. במהלך הסקר הובחנה מצפון-מערב לחפיר סדרה של כארבעה מבנים החוברים אל חומה שמהלכה ממשיך לכיוון המורד הדרומי של הר סוסיתא, שם היא נעלמת באזור שמתחת לבסטיון (איור 20). המבנים טרם נחפרו, אך כבר עתה ניתן להבחין כי הם בנויים באבני גזית מבזלת בלבד ובכולם פתח רחב הפונה לכיוון מערב – אל הדרך העתיקה

שהולכה אל האוכף. מיקומם בסמוך לחפיר, אופי בנייתם ושילובם בחומה מעלים את האפשרות כי אלה היו מעין האנגרים מוגנים עבור מכונות השיגור הכבדות של מגני העיר. מבנים מעין אלה, במיקום ובכיוון כמעט ישיר כנגד מכונות המלחמה של האויב, מומלצים על ידי פילון (Poliorketika I, 32).

תופעה מסקרנת נוספת, שטרם פוענחה, נחשפה ביתר עוז בעקבות אחת השריפות במדרון הדרומי של ההר. מתחת לבסטיון וממזרח לו במדרון התלול, נבנה מערך תאים/חדרים באורך של כ-45 מ' (איור 8). קירות החדרים בנויים באבני בזלת ולא ניתן להבחין בחלוקה פנימית כלשהי. מיקומם על המדרון התלול מול הדרך העתיקה מדרום, מעלה את האפשרות כי מדובר במערך הגנתי נוסף. עד כה, לא נתגלה מערך דומה והיה עלינו לחשוף אותו בשנים הבאות כדי לברר אם גם כאן הוצבו מכונות שיגור כבדות.

הגנת תחום סוסיתא

תחום סוסיתא השתרע לאורך מזרח הכנרת, כמעט מקצהו הדרומי של האגם עד לצפונו, ובשטח נרחב של רמת הגולן. היה צורך, ודאי בתקופות ההלניסטית והרומית הקדומה, להגן על מרחב זה. ההגנה על תחומן של הפולייס נעשתה בדרך כלל באמצעות מערכת

איור 19. החפיר במרכז האוכף. שימו לב לשדה הקבורה הממוקם רק מצדו הדרומי החיצוני של החפיר.

הכנרת אל אוכף סוסיתא והוא אינו חשוף למגני ההר, ומכאן ההיגיון במיקומה של המצודה. מידות המצודה כ-19 × 24 מ', עובי הקירות החיצוניים 1 מ' והפנימיים 0.80-0.97 מ'. כל הקירות בנויים מאבני גזית מבזלת ולהם שני פנים ומילוי עפר ואבני גוויל בתווך. ניכר בעליל, כי באתר היו שלושה שלבי בנייה והמצודה הייתה רק מן השלב הראשון. אף כי טרם נקבעה מסגרת כרונולוגית ברורה לשלושת שלבי הבנייה, נדמה כי את השלב הראשון, ימי המצודה, יש לתארך לתקופה הרומית, על בסיס הממצא הקירמי ומספר מועט של מטבעות שנתגלו במקום. השלב השלישי והאחרון אינו מאוחר לתקופה הביזנטית.

סיכום

יוספוס מונה לא אחת את מפעלי הביצור בעיירות הגליל במסגרת ההכנות למרד הגדול ומפרט על אודות מפעלי הביצור שפיקד עליהם (אביעם תשס"ח). גם בחינה, ולו שטחית, של מפעלי בנייה אלה מעלה עד כמה הם אינם תואמים לתורת הביצור ההלניסטית-רומית. בניגוד לביצוריה של סוסיתא, ביצור העיירות בגליל נשען בעיקר על מעט שרידי ביצור קיימים ושילוב מבני היישוב ותוואי השטח לשם יצירת מערך הגנה היקפי. הדבר נעשה בין מפאת קוצר הזמן ובין בהיעדר כל ידע בתורת הביצור העירונית שרווחה מאות שנים במרחב. די בהתבוננות במפעלי ביצור כגון אלה בשומרון, ירושלים, קיסריה ועכו כדי ללמוד על היכולת הגבוהה ביישום תורת הביצור גם במרחב שלנו. ביצוריה של סוסיתא הרומית הינם מקרה מבחן, לאו דווקא מייצג, של מערכות ביצור עירוניות במרחב הארץ ישראל-סורי בכלל, ובדקפוליס בפרט. נדרשת עוד מלאכה רבה כדי לעמוד על אופיים של הביצורים החיצוניים. אם אכן ההשערות לגביהם יתבררו כנכונות, הרי לפנינו מקרה ייחודי המצביע על מתאם ישיר בין המלצותיו של פילון בפוליאורקטיקה משלהי המאה ה-3 לפנה"ס לבין הארכיטקטורה הצבאית מהתקופה הרומית הקדומה.

של מצודות ומצדים במקומות אסטרטגיים ובנקודות תורפה, כאשר כל אחד מאלה שומר על קשר עין ולעתים אף קשר קול עם שכנו. צ"א מעוז חקר היבט זה של תחום סוסיתא, אך ייעודם ותיארוכם של חלק מן האתרים שהציע אינם ודאיים (מעוז 1983: 14-17; מעוז, ספר זה; איזנברג 2008: 150).

בשנים האחרונות נסקרה הסביבה הקרובה לסוסיתא ונתגלו כמה מצודות בנוסף לזו שעל מצוק כוורת שהייתה ידועה זה מכבר. מצודת כוורת ממוקמת על גבעה מבודדת בסמוך וממערב למעיין חרוב, כ-2 ק"מ דרומית לסוסיתא (נ"צ 26130/74080).⁶ באתר התקיימו, ככל הנראה, יישוב ומצודה מן התקופה הרומית. בשטח ניכרים קירות בזלת שנבנו סביב לגבעה המבודדת. בהיעדר בזלת על הגבעה, הובאו אבני הבנייה מהאזור הסמוך. בניסוי שערכנו, ניתן היה לראות היטב את הבסטיון על המצוק הדרומי של סוסיתא ולהבחין ללא כל קושי בדגלים מונפים. יתרה מזאת, אף קריאות שהושמעו מהמצודה לעבר סוסיתא ללא שימוש במגבירי קול נשמעו באופן עמום. מכאן, שלא היה כל קושי לקדמונים לתקשר בין מצודה מעין זו המגנה על העורף הדרומי של העיר לבין מגניה.

באמצע המרחק בין מצודת כוורת לסוסיתא נתגלתה מצודת נוספת (נ"צ 26170/74170) שלה שלב בנייה אחד. המצודה נמצאת מעל לשני נחלים ללא שם, ומשתרעת על שלוחה וכיפה הסמויות מסוסיתא. קירות כפולים תוחמים את כל האתר וקירות המצודה נבנו בעיקר באבני גוויל בזלתיות ומעט אבני גזית שהיו, כנראה, בשימוש משני. במרכז נראים קירות נוספים היוצרים שלושה חדרים.

מצודה נוספת המכונה 'מצודת טל' נתגלתה כ-300 מ' דרומית-מערבית לכניסה לאוכף סוסיתא (נ"צ 26237/74200). המצודה נחפרה באופן חלקי בלבד ועדיין מוקדם להציע תכנית ושלבי בנייה מדויקים (איור 21). המצודה בנויה על גבי כיפה הסמויה מסוסיתא והיא צופה על נחל ללא שם מדרום לנחל סוסיתא. נחל זה עלול היה לשמש למעבר כוחות אויב מציר מזרח

⁶ ברצוני להודות לשריה פרידמן על המידע באשר לתיארוך הממצא בסקריו במקום, השייך ברובו למאה ה-2 לספירה.

איור 20. סוסיטא, הצעת שחזור אמנותית של העיר והדרך העתיקה המעפילה לאוכף.

איור 21. מצודת טל, מבט לכיוון דרום-מערב. תן דעתך למגדל הרבוע שנחשף בחלקה הצפוני של המצודה.

הפניות

- Bar-Kochva B. 1976. *The Seleucid Army: Organization and Tactics in the Great Campaigns*. Cambridge.
- Dvorjetski E. 2013. The Historical Geography of Sussita-Antiochia Hippos-Qal'at el-Husn. In A. Segal, M. Eisenberg, J. Młynarczyk, M. Burdajewicz and M. Schuler *Hippos (Sussita) of the Decapolis: The First Twelve Seasons of Excavations (2000-2011)*, Volume I. Haifa. Pp. 40–63.
- Eisenberg M. 2013. Military Architecture. In A. Segal, M. Eisenberg, J. Młynarczyk, M. Burdajewicz and M. Schuler *Hippos (Sussita) of the Decapolis: The First Twelve Seasons of Excavations (2000-2011)*, Vol. I. Haifa. Pp. 86–127.
- Fox A.L. 1867. A Description of Certain Piles Found near London Wall and Southwark, Possibly the Remains of Pile Buildings. *Journal of the Anthropological Society of London*. London. Pp. lxxi-lxxxiii.
- Parker T.S. 1975. The Decapolis Reviewed. *Journal of Biblical Literature* 94: 437–441.
- Philo of Byzantium. *Poliorketika* (English translation in A.W. Lawrence 1979. *Greek Aims in Fortification*. Oxford. Pp. 75–107).
- Plinius. *HN: Historia Naturalis V* (with an English Translation by H. Rackham 1961 [Vols. I-V, IX]). Cambridge-Mass.
- Syncellus G. 1829. *Chronographia, Corpus Scriptorum Historia Byzantinae* (ed. M. Dindorf), Vol. I. Bonn.
- איזנברג מ' תשס"ח. היישובים המבוצרים של יוסף בן מתתיהו בגליל לקראת המרד ובמהלכו, ומשמעותם על רקע ממצאי חפירות יודפת וגמלא. בתוך **המרד הגדול בגליל** (קטלוג 28, מוזיאון הכט, אוניברסיטת חיפה). חיפה. עמ' 59–72.
- איזנברג מ' 2008. **ארכיטקטורה צבאית במרחב הדקפוליס ובצפון ארץ-ישראל בתקופות ההלניסטית והרומית הקדומה**. (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה). אוניברסיטת חיפה.
- אשל ח' תשמ"ח. סנדלים מסומרים במקורות היהודיים, וממצא חדש במערה בכתף יריחו. **ציון נ"ג** (ב'): 191–198.
- הרטל מ', עמוס ע' והילמן א'. 2010. טבריה. **חדשות ארכיאולוגיות** 122. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1574&mag_id=117.
- יוסף בן-מתתיהו. **קדמוניות היהודים** (תרגום א' שליט). ירושלים ותל-אביב. 1976.
- יוסף בן-מתתיהו. **מלחמת היהודים** (תרגום ל' אולמן). ירושלים. 2009.
- מעוז צ"א 1983. מערכת הביצור ההלניסטי בגולן וכיבושי ינאי. **ארץ הגולן** 81: 14–17.
- Arubas B. and Goldfus H. 1995. The Kilnworks of the Tenth Legion Fretensis. *The Roman and Byzantine Near East: Some Recent Archaeological Research* (JRA Supplementary Series No. 14). Ann Harbor. Pp. 95–107.